

ΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΛΟΓΟΠΑΙΓΝΙΑ ΚΑΙ Η ΘΥΡΑΘΕΝ ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΔΩΔΕΚΑΤΟ ΑΙΩΝΑ

Στον πρόλογο του ρητορικού του εγχειρίδιου, το οποίο κατά τον Kazhdan εξεδόθη περί το 1160¹, ο Νικηφόρος Βασιλάκης, γνωστός κληρικός και «ρήτωρ» του 12ου αι., σημειώνει πως οι νέοι της εποχής του αγαπούν το γέλιο και τα λογοπαίγνια². Τò νέον, γράφει, *ὡς ἐπίπαν φιλόγελων καὶ ἀστεϊσμοῦ καὶ φιλοπαιγμοσύνης ἤττον, συναρπάζεται ἀπὸ το εὐτράπελο καὶ το κωμικό*. Θα χρησιμοποιήσει, επομένως, και ο ίδιος τη δύναμη αυτή του λόγου στα κείμενά του, μιμούμενος τον Σόλωνα ο οποίος συνέταξε τους νεανικούς του στίχους *εἰς ἡδονὴν πλέον ἤπερ εἰς ὠφέλειαν*. Η δήλωση αυτή είναι ιδιαιτέρως σημαντική διότι φωτίζει εν μέρει τουλάχιστον και κάτω από ένα νέο πρίσμα την παιγνιώδη διάθεση που υιοθετούν πολλοί συγγραφείς της περιόδου στο γράψιμό τους. Βεβαίως, συνεχίζει ο Βασιλάκης, υπάρχει και η αντίδραση *τῆς ἡμετέρας θεοσοφίας* η οποία δρα ως τροχοπέδη, θα λέγαμε, στην εύθυμη διάθεση του γράφοντος. Πρόκειται για την εκκλησιαστική παιδεία που είναι σοβαρή και διδάσκει τους πιστούς πως το πρέπον είναι *κλάειν οὐ γελᾶν τοὺς ἀπὸ Χριστοῦ*.

Η δύναμη εντούτοις της ρητορικής τέχνης, καρπό της οποίας αποτελούν και τα λογοπαίγνια, παραμένει αδιαμφισβήτητη, προπαντός στα λόγια έργα των Βυζαντινών. Περί αυτού οι συγγραφείς συμφωνούν ομοθυμῶς. Τον 12ο αι. ο Γεώργιος Τορνίκης, επίσκοπος Εφέσου, περιλαμβάνει μεταξύ των χαρακτηριστικών του ορθού λόγου *τὸ καμφόν, τὸ ὑψηλόν* (των νοημάτων) και *τὸ περύνουν*³. Ο Νικηφόρος Βασιλάκης επιμένει πως είναι ίδιον ἀξεστης τέχνης *τὸ μὴ ξὺν ἡδονῇ λέγειν*, ενώ ο περιβόητος γραμματικός του ίδιου αιώνα Τζέτζης στην 77η επιστολή του εξαίρει την σπουδαιότητα της ρητορικής την οποία παρομοιάζει με *ἀγαλματοουργίαν λόγων* η επιχειρηματολογία του θυμίζει εκείνη του Ψελλού στην *Χρονογραφία*⁴. Παρόμοιες ιδέες υποστηρίζει στις επιστολές του και ο Μιχαήλ Ιταλικός, ρητοροδιδάσκαλος και μετέπειτα μητροπολίτης Φιλιππουπό-

1. A. Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. 1, Ν. Υόρκη-Οξφόρδη 1991, σ. 263.

2. Nicephorus Basilaces, *Orationes et Epistolae*, έκδ. A. Garzya, Λειψία 1984, προοίμ., σ. 4 (11-15).

3. George et Demetrios Tornikes, *Lettres et Discours*, έκδ. J. Darrouzès, Παρίσι 1970, επιστ. 287.

4. Michael Psellus, *Chronographia*, έκδ. E. Renauld, τ. 1, σ. 137, 41 (12-23).

λεως, ο οποίος επαινεί τη ρητορική δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στο κάλλος των ιδεών και τονίζοντας την ανάγκη της μίμησης του ύφους του Ισοκράτη και του Ηροδότου σε συνδυασμό με τη στριφνότητα και σεμνότητα του Θουκυδίδη⁵.

Η αξία λοιπόν της ρητορικής είναι αδιαμφισβήτητη. Τί ακριβώς είναι όμως τα λογοπαίγνια; Στην ερώτηση αυτή θα μπορούσαμε να απαντήσουμε γενικώς πως είναι μια γλωσσική δραστηριότητα η οποία αρέσκεται στη δημιουργία φραστικών «παιγνίων» με σκοπό την καλλιέργεια κλίματος πνευματικής ευφορίας. Ως φαινόμενο τα λογοπαίγνια εντάσσονται, πιθανώς, στη θεωρία περί του «παιζόντος ανθρώπου» (*homo ludens*), απαντούν διάχυτα στους περισσότερους συγγραφείς, πεζούς και ποιητές, και έχουν τις ρίζες τους στην ύστερη σοφιστική και τους θεωρητικούς του λόγου (Ερμογένης, κτλ.)⁶. Φυσικά υπάρχουν πολλές πλευρές από τις οποίες μπορεί κανείς να αντιμετωπίσει το θέμα. Η φιλοσοφική θεώρηση, επί παραδείγματι, θα οδηγούσε αρκετά μακριά και θα μας ενέπλεξε στις μοντέρνες γλωσσικές θεωρίες. Θα περιοριστώ εδώ σ' ένα σχόλιο του Anthony Burgess: «Η ασάφεια αποτελεί ιδιορρυθμία του λόγου... Η σύγχρονη, τεχνοκρατούμενη εποχή μας συνήθως εκφράζει ανησυχία για το γλωσσικό αυτό φαινόμενο... Οι έννοιες των λέξεων θα έπρεπε κανονικά να ορίζονται με μαθηματική ακρίβεια και να μην είναι διαφορούμενες. Εντούτοις αυτός ακριβώς ο πλουραλισμός των συνειρμών είναι αναπόσπαστο στοιχείο της γλώσσας, και μάλιστα ο κατάλληλος χειρισμός και η εκμετάλλευσή του συντελούν στην απόλαυση του γραφίματος»⁷. Θα πρόσθετα πως συντελούν εξίσου και στην απόλαυση της ανάγνωσης⁸. Για να επανέλθουμε στη βυζαντινή ρητορική, το φαινόμενο των παντός είδους λογοπαίγνιων είναι σχεδόν καθολικό, ιδιαίζουσας νοστρωπίας και φανερώνει μια τάση προς επίδειξη σοφίας —και γιατί όχι;— και αληθινής αρχαιομάθειας. Τα βυζαντινά λογοπαίγνια διακρίνονται σε δύο βασικές κατηγορίες: στην πρώτη ανήκουν τα γλωσσικά, όπου ο συγγραφέας επιδιώκει το κατάλληλο ηχητικό αποτέλεσμα συνδέοντας ομόηχες λέξεις (όπως είναι το ρήμα με το σύστοιχο αντικείμενο) είτε ομόρριζες, παράγωγες, σύνθετες κτλ. Κάποτε προσπαθεί να εντυπωσιάσει τους αναγνώστες με την παράθεση αντιθέτων, ή με την απαρίθμηση μεγάλης ποικιλίας συνώνυμων, είτε υπό μορφήν λέξεων, είτε υπό μορφήν εκφράσεων, είτε, τέλος, χρησιμοποιώντας διάφορα σχήματα λόγου όπως οξύμωρα, λιτότητες, υπερβολές, χιαστά, κτλ. Στη δεύτερη κατηγορία λογοπαι-

5. Michel Italikos, *Lettres et Discours*, έκδ. P. Gautier, Archives de l'Orient Chrétien, Παρίσι 1972, επιστ. 60 και 140.

6. Ευχαριστώ τον καθηγητή Α. Δ. Κομίνη για την πολύτιμη καθοδήγησή του στο θέμα των λογοπαίγνιων. Έννοείται πως τυχόν λάθη βαρύνουν αποκλειστικά εμένα.

7. A. Burgess, *Language Made Plain*, Λονδίνο 1975, σσ. 105-6. Περισσότερο πρόσφατο είναι το έργο του W. Redfern για τα λογοπαίγνια, *Puns*, Οξφόρδη 1984, ιδίως σσ. 1-33.

8. Ο Έρασμος είχε εύστοχα παρατηρήσει πως «τίποτα δεν είναι ανοητότερο από το να μιλάς σοβαρά για επιπόλαια πράγματα, δεν υπάρχει όμως τίποτα εξυπνότερο από το να εκμεταλλευτείς τα τετριμμένα για σοβαρούς σκοπούς». *Eloge de la folie*, Παρίσι 1964 (1511), σ. 111.

γνίων ανήκουν όσα επιδιώκουν να υπερβούν κάποιες επιφανειακές γλωσσικές ομοιότητες και εισάγοντας μια μεταφορική γλώσσα προσκαλούν τους αναγνώστες με ευέλκτο μυαλό «να μεταβούν από τη μια σφαίρα σκέψης στην άλλη και να παρακολουθήσουν τους διάφορους ελιγμούς των συνειρμών»⁹.

Πριν ασχοληθούμε με επί μέρους παραδείγματα κυρίως της δεύτερης κατηγορίας των νοηματικών λογοπαϊγνίων, θα πρέπει στο σημείο αυτό να τονιστεί το εξής: η ύπαρξη των λογοπαϊγνίων στη βυζαντινή λογοτεχνία γενικώς δεν είναι ούτε αυτονόητη ούτε καν υποχρεωτική. Η χρήση τους αυτή καθαυτή, η συχνότητα με την οποία απαντούν και ιδίως η μορφή, η σύνθεση και το επίπεδό τους είναι συνάρτηση της ιδιοσυγκρασίας του συγγραφέα, κατά κύριο λόγο, και λιγότερο της ρητορικής του κατάρτισης. Αστεϊσμοί στη γλώσσα των Βυζαντινών εντοπίζονται ήδη από πολύ παλιά, π.χ. τον 5ο αι., στον Πανηγυρικό του Αναστασίου Α', γραμμένον από τον Προκόπιο Γάζης¹⁰. Σε μικρότερο βαθμό λογοπαίγνια συναντά κανείς στα ιστορικά αποσπάσματα του Πρίσκου, ο οποίος είχε λάβει παιδεία ρήτορας και «σοφιστού» σύμφωνα με την αττική σχολή και είχε διδαχθεί την τέχνη της «μίμησης». Για να αναφέρω ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, το κύριο όνομα Χρυσάφιος ώθησε τον Πρίσκο να πλάσει ένα συναρπαστικό λογοπαίγνιο σχετικά με τον πλούτο του ανθρώπου αυτού και τα χρυσοσκεπή οικοδομήματά του¹¹. Το ίδιο ισχύει και για τον ιστορικό Μάλχο από τη Φιλαδέλφεια της Παλαιστίνης: στα Βυζαντινά του ο αναγνώστης ανακαλύπτει ενδιαφέρουσες παροιμίες, αναφορές στη μυθολογία και λογοπαίγνια που συνδέονται με κύρια ονόματα¹². Τον 6ο αιώνα, ο Μένανδρος Προτήκτωρ, γνωστός για τη «μετάφραση» μιας διπλωματικής εργασίας του Πέτρου του Πατρίκιου σε λόγια γλώσσα, διανθίζει την ιστορία του με μεταφορές και σχήματα λόγου¹³.

Η χρήση εντούτοις του μεταφορικού λόγου δεν είναι υποχρεωτική για όλους τους συγγραφείς. Για να περιοριστώ σε παραδείγματα από την ιστοριογραφία, σημαντικοί ιστορικοί του πρώιμου Βυζαντίου όπως ο Προκόπιος Καισαρείας ή ο Αγαθίας απέφυγαν κατά κανόνα τα ρητορικά σχήματα, πιθανώς διότι ήθελαν να γράψουν σε μια γλώσσα περισσότερο λιτή και απαλλαγμένη από τις υπερβολές του ασιανού ύφους. Καθώς περνούσαν οι αιώνες και το χάσμα μεταξύ ομιλουμένης και κλασικίζουσας γλώσσας βάραινε, οι συγγραφείς ενδεχομένως αισθάνθηκαν τη νοσταλγία και την ανάγκη να υιοθετήσουν στον λόγο τους ένα αρχαιστικότερο ύφος με περισσότερες παραχωρήσεις στα τερπνά της ρητορικής

9. Βλ. J. Cocteau, στον οποίο παραπέμπει ο G. Elgozy, *De l'Humour*, Παρίσι 1979, σ. 111.

10. Procopius of Gaza, *Panegyricus*, έκδ. I. Bekker και B. C. Niebuhr, Βόννη 1829, σ. 496 (13).

11. Priscus, *Excerpta*, σ. 148 (3-4), *ὁ δὲ Χρυσάφιος ἔφασκεν ἔσεσθαι καὶ αὐτὸν οἴκων τε χρυσοστέγων καὶ πλούτου κύριον*.

12. Malchus, *Fragments*, σ. 273 (20-21), *οὐ γὰρ ἥρωας ἔβαλλον, ὡς Πύρρος, ἀλλὰ γυναιμανθῆς ἦν, ὡς Πάρις*.

13. Menander Protector, *Excerpta*, σσ. 285 (18-19), 320 (21-22), κ.α.

τέχνης¹⁴. Όμως ούτε αυτή καθαυτή η ρητορεία εξυπονεί την ύπαρξη των λογοπαιγνίων. Ο αναγνώστης θα ενθυμείται πως ο Βασιλάκης στα κείμενά του ομιλεί για το φιλόγελων του κοινού και την αδυναμία του για τους αστεϊσμούς και την φιλοπαιγμοσύνην. Ένα τέτοιο κοινό προϋποθέτει και ανάλογα ερεθίσματα, δηλ. γραπτά που θα προέρχονται από λογοτέχνες με παρόμοιες ευαισθησίες σε ευφυολογήματα. Οι λογοτέχνες όμως μπορεί να διαθέτουν τέτοιες ευαισθησίες ή και να μη διαθέτουν· έτσι τον 12ο αιώνα βλέπουμε πολύ αξιόλογα ιστορικά έργα τα οποία είναι γραμμένα σε ύφος περίτεχνο και αρχαϊστικό, όπως συμβαίνει με την *Αλεξιάδα* της Άννας Κομνηνής, να στερούνται σχεδόν παντελώς του ευτράπελου στοιχείου και των λογοπαιγνίων. Αυτό, πιστεύω, οφείλεται στην προσωπικότητα της Άννας και όχι ασφαλώς στην έλλειψη ρητορικής παιδείας εκ μέρους της. Άλλοι συγγραφείς πάλι, όπως ο Ψελλός, ή από τον κόσμο της ποίησης και επιγραμματογραφίας ο Χριστόφορος Μυτιληναίος τον προηγούμενο αιώνα, και κατ' εξοχήν ο Ζωναράς και ο Νικήτας Χωνιάτης τον επόμενο, κάνουν ευρεία χρήση της μεταφορικής γλώσσας¹⁵.

Ένα δεύτερο σημείο που πρέπει να τονιστεί είναι πως όχι μόνο η χρήση των λογοπαιγνίων αλλά και ο αριθμός τους και ιδίως η ποιότητά τους διαφέρει από συγγραφέα σε συγγραφέα. Οι Βυζαντινοί γενικώς συμπαθούσαν το μέτρο και κατεδίκαζαν τις υπερβολές, είτε προς τη μια είτε προς την άλλη κατεύθυνση. Για το ύφος του Ζωναρά, π.χ., είναι πολύ αποκαλυπτικά τα σχόλια κάποιου ανώνυμου ιστοριογράφου, που πιθανότατα έζησε ύστερα από τον χρονογράφο μας κατά τον 13ο αιώνα, και τα οποία απαντούν στον Παρισινό Κώδικα 1715 (A). Ο άγνωστος αυτός σχολιαστής, που θα μπορούσε να ταυτιστεί με τον Νικήτα Χωνιάτη ή με τον Κωνσταντίνο Ακροπολίτη (γιο του Γεώργιου), σημειώνει μεταξύ άλλων τα εξής, σχετικά με τη ρητορικότητα του Ζωναρά (*Επιτομή*, τ. 1, Notae, σσ. 568-9).

ἐπειδὴ τὸ σαφὲς τοῖς ἱστορικοῖς ἀνεῖται καὶ μὴ ἐπίδειξιν ἄκαιρον τῆς ἐν τοῖς λόγοις δυνάμεως ποιουμένοις, τοσοῦτον πεφρόντιεν ὅσον ὁ λόγος ἀπήτει τῆς προκειμένης αὐτῶ διηγήσεως. διαίτη γὰρ ῥητορικῆ τοῦ ὑπτίου τε καὶ συντόνου μέσον βαδίσειε. διὸ καὶ ἐδέησε τούτῳ σεμνότητος καὶ δι' ὧν κατορθοῦται τὸ βέλτιστον εἶδος ἐν λόγοις καὶ ἱστορίαις, ἐδέησε δὲ συντομίας τὸ οἶον δυσκίνητον ἢ νωθρὸν τῶν διηγημάτων διεγειροῦσης καὶ οἶον εὐκίνητον τῇ διακοπῇ ποιούσης, κάλλους δὲ καὶ γλυκύτητος ὅσον ἔμελλε μὴ διακορεῖς τοὺς ἀκούοντας διαθεῖναι τῷ πάνυ τραχεῖ καὶ δυσήχῳ τῆς ἐρμηγείας καὶ οἶον σκληρῷ. ἀλλὰ

14. Πρόκειται για την περιβόητη τέχνη της μίμησης των Βυζαντινών για την οποία βλ. το σημαντικό άρθρο του H. Hunger, «On the Imitation (Μίμησις) of Antiquity in Byzantine Literature», στο *DOP* 23-24 (1969-70) 17-38.

15. Για τη γλώσσα του Ζωναρά βλ. την εργασία μου *Linguistic and Literary Studies in the Epitome Historion of John Zonaras* (διδασκτορ. διατρ. στο St. Andrews, 1996, υπό έκδ.). Για τη γλώσσα του Χωνιάτη εξαιρετικό είναι το έργο του A. Kazhdan, *Studies on Byzantine Literature*, τ. 7, σσ. 256-286. Ο Kazhdan έχει συντάξει μια ολοκληρωμένη concordance του Νικήτα Χωνιάτη, την οποία δυτυχώς οι αρμόδιοι του Dumbarton Oaks αποφάσισαν να μην εκδώσουν.

μην οὐδ' ἐπεικειάς ὅποσον ἀκίνδυνον ἦν διαπέφευγε. τὸ δ' ἐπιλάμπον ἐφ' ἅπασι τοῖς σεμνοῖς τῶν διηγημάτων ἠδέϊαν τὴν ὁμιλίαν τῆς ἱστορίας ποιεῖ τῷ ἀνδρὶ. θαυμάσειε δ' ἂν τις αὐτοῦ καὶ τὸ καθαρὸν τῆς ἐρμηνείας καὶ οἶον ἀχμαῖον καὶ σύντομον κἄν τοῖς σχήμασι διαλλάττον. τὸ δὲ τῆς λέξεως ἀνθηρὸν καὶ ποικίλως μεταποιούμενον οὐ μικρᾶς τινοσ ἄξιον εὐφημίας. εἰ δὲ μὴ χαίρει τραχείαις τε καὶ πεπονημέναις προστίθεσθαι λέξεις, ἐξ ὧν τὸ δυσεπιχείρητον καὶ πικρὸν καὶ στρυφνὸν ἀναφαίνεται τῷ λόγῳ, οὐ θαυμάζειν εἰκός· οὐ γὰρ λόγων ἐπίδειξιν ἀλλὰ βίου προτύπων ἐνεγκεῖν ἤρεϊτο. διὸ καὶ τοῖς μὲν ὅσοι μὴ βίον αἰροῦνται ῥυθμίζειν τὸν ἑαυτῶν πρὸς τὸ βέλτιον, ἀλλὰ λόγων ἀσχεῖν τὴν ἐπίδειξιν, ἀτερπῆς εἰς ἀκρόασιν φαίνουτ' ἄν. κτῆμα δὲ τίμιον ὅσοι τὸν ὀρθὸν βίον τοῦ διεστραμμένου λόγου προκρίνουσιν.

Ἡ βαρύτητα των σχολίων του ανωνύμου για το ύφος του Ζωναρά εντοπίζεται στον εκθειασμό της αρετής του τελευταίου για τη χρήση μιας «συγκρατημένης» ρητορείας, με σχήματα λόγου που ευχαριστούν τους αναγνώστες αλλά συγχρόνως δεν τους καθιστούν διαχωρείς ούτως ώστε να απεχθάνονται αυτό που διαβάζουν. Ἡ ρητορεία δεν σημαίνει ωστόσο άγνοια ή απουσία του φαινομένου των λογοπαγιών. Στην πραγματικότητα σημαίνει ακριβώς το αντίθετο: αν ο Ζωναράς γνωρίζει πώς να αποφεύγει την υπερβολική δόση ρητορισμού στο κείμενό του, τότε το συμπέρασμα είναι πως γνωρίζει να χειρίζεται σωστά τη ρητορική. Ιδίως προκειμένου για την ιστοριογραφία, οι προτιμήσεις των ειδικών ήταν ανέκαθεν υπέρ μιας μέσης γλώσσας, χαριτωμένης αλλά όχι απόλυτα τεχνητής και άκαμπτης. Την άποψη αυτή υποστηρίζει και ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς όταν επικρίνει το ύφος του Θουκυδίδη και επαινεί εκείνο του Δημοσθένη. «Ἡ υπερβολή», καταλήγει ο Διονύσιος, «είναι αηδιαστική ακόμη και στα πολύ ευχάριστα πράγματα, ενώ η μετριότητα είναι επιθυμητή παντού»¹⁶. Οι βυζαντινοί λόγιοι πίστεψαν και υποστήριξαν με σθένος το αξίωμα αυτό, κρούοντας επανειλημμένως τον κώδωνα του κινδύνου που εμφωλεύει στην υπερβολική χρήση ρητορείας. Έτσι τον 9ο αιώνα, ο λόγιος και ουμανιστής πατριάρχης Φώτιος στη *Μυριόβιβλό* του άσκησε αυστηρή κριτική κατά του ύφους του ιστορικού Θεοφύλακτου Σιμοκάττη, στο έργο του οποίου, κατά τη γνώμη του, πλεονάζουν το δύσκολο λεξιλόγιο και οι αλληγορικές φράσεις, σε σημείο που να ασφυκτιά ο αναγνώστης από την υπερβολή. Ο Φώτιος υπήρξε το ίδιο επικριτικός και για το έργο του Ευάγριου του Σχολαστικού «που καταντά περισσότερο φλύαρος απ' ό,τι πρέπει σε ορισμένες περιπτώσεις»¹⁷. Αλλά η υπερβολή είναι βλαπτική και προς την αντίθετη κατεύθυνση, όπως αναφέρθηκε. Τρεις αιώνες αργότερα, λοιπόν, ο γεμάτος αυτοπεποίθηση λόγιος Τζέτζης δήλωσε απερίφραστα, στο δεκαεξάστιχο ποίημά του εναντίον του Θουκυδίδη, πως βιβλία σαν εκείνου του ιστορικού θα έπρεπε να ρίπτονται στον Καιάδα επειδή στερούνται

16. Dionysius of Halicarnassus, *On Thucydides*, έκδ. St. Usher, Λονδίνο 1974, σ. 630 (5).

17. Photius, *Bibliotheca*, (έκδ.) R. Henry, τ. 1, Παρίσι 1959, σ. 79 (16-19) για τον Θεοφύλακτο και σ. 17 (31-32) για τον Ευάγριο.

παντελώς των χαρίτων της ρητορικής που είναι απαραίτητες στη λογοτεχνία. Εκτός από τη σοβαρότητα και την ευκρίνεια του ύφους, προειδοποιεί ο Τζέτζης, ο καλός ιστορικός φροντίζει και για την πειστικότητα και τη γλυκύτητα των γραφομένων του, αποφεύγοντας τον ξύλινο λόγο¹⁸. Την ίδια εποχή η Άννα Κομνηνή επέκρινε τον φιλόσοφο Ιωάννη Ιταλό διότι «τοῦ ῥητορικοῦ νέκταρος οὐκ ἐγεύσατο· οὐδ' ἐκείθεν ὁ λόγος τούτῳ ἐφήρμοστο καὶ εἰς κάλλος ἀπέξεστα... καὶ συνεννεύκει ὁ λόγος αὐτῷ τὰς ὄφρῦς καὶ διόλου ἀπέπνει δριμύτητος». *Αλεξιάδα*, (ἐκδ. Leib) 5,8.

Συνεπώς η χρήση της ρητορικής για τους Βυζαντινούς πρέπει να ασκείται με μέτρο. Το είδος όμως και η ποιότητα των σχημάτων της είναι καθαρά υπόθεση του συγγραφέα. Έτσι, αν θελήσουμε να συγκρίνουμε στον τομέα αυτό της γλώσσας δύο σύγχρονους χρονογράφους του 12ου αιώνα, τον Ζωναρά από τη μια και τον Κεδρηνό από την άλλη, θα διαπιστώσουμε τα εξής: Αν κάποιος εξετάσει π.χ. εκατό σελίδες από το κείμενο της *Σύνοψης* του Κεδρηνού θα διαπιστώσει εκεί αρκετά λογοπαίγνια· τα λογοπαίγνια όμως του Κεδρηνού είναι πολύ διαφορετικά από εκείνα του Ζωναρά. Όχι μόνον είναι ολιγαριθμότερα αλλά επιπλέον είναι λιγότερο πολύπλοκα και κατώτερα ποιοτικά. Έτσι ο Κεδρηνός (και προφανώς και ο Σκυλίτζης τον οποίο εν πολλοίς αντιγράφει), περιορίζεται στην «τεχνική του διπλού συνώνυμου», δηλ. στην τεχνική της παραβολής δύο λέξεων, ουσιαστικών, επιθέτων, επιρρημάτων ή ρημάτων, που έχουν την ίδια σημασία¹⁹. Παρόλον ότι η τεχνική αυτή απαιτεί τη γνώση ενός πλουσιότατου λεξιλόγιου και συνιστά προφανώς έναν εντυπωσιακό ρητορικό μηχανισμό, δεν παύει να παραμένει ένας στοιχειώδης μηχανισμός της γλώσσας. Ο Ζωναράς τον χρησιμοποιεί κι αυτός, καταφεύγοντας όμως σε πολυπλοκότερες μορφές του, π.χ. παραβάλλοντας τέσσερα ή πέντε συνώνυμα για μια λέξη²⁰. Πλην της «τεχνικής» του διπλού συνώνυμου» ο Κεδρηνός υιοθετεί ομολογουμένως και άλλα είδη λογοπαίγνιων, όπως συνηχήσεις, σχήματα χιαστά κτλ. τα οποία ενούτοις είναι απλούστερα εκείνων του Ζωναρά²¹. Το γεγονός αυτό δεν είναι άσχετο με την απουσία ενός ευτράπελου και σπιρτόζικου πνεύματος γενικότερα από την

18. Για το κείμενο και τη μετάφραση του ποιήματος του Τζέτζη βλ. W. B. Stanford, «Tzetzes' farewell to Thucydides», *Greece and Rome* 11 (1941-2) 40-1. Βλ. επίσης R. D. Scott, «The Classical Tradition in Byzantine Historiography» στο M. E. Mullett - R. D. Scott (ἐκδ.), *Byzantium and the Classical Tradition* [University of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, 1979], Birmingham 1981, σσ. 61-2.

19. Βλ. Cedrenus, *Synopsis historiarum*, (ἐκδ. I. Bekker), τ. 2, σσ. 539 (1), 541 (4), 543 (23), 544 (20), 545 (1), 551 (3), 551 (8-9), 561 (6), 571 (1), 577 (21-22), 581 (12), 584 (12), 585 (20), 587 (2), 591 (2), 598 (4), 598 (13), 604 (21), 605 (6-7), κλπ.

20. Αυτό είναι ένα σημαντικό γλωσσικό χαρακτηριστικό του Ζωναρά. Βλ. *Επιτομή*, 18, 24, σ. 746 (13-19), *μετήλλαξε τὴν ζωὴν ... ἀπέτισε τὸ χρεῶν ... ἀπεβίω ... μετέστη τῶν γεγηρῶν*.

21. Gedrenus, *Synopsis historiarum*, (ἐκδ. I. Bekker), τ. 2, σσ. 565 (16-17), 574 (22-23), 626 (6-8), κτλ.

ιστορία του Κεδρηνού, όπως εξάλλου και από την Αλεξιάδα, όπως σημείωσα παραπάνω. Οι λόγοι αυτής της απουσίας μπορεί να είναι πολλοί: η προτεραιότητα που δίνει ο συγγραφέας στην περιγραφή των γεγονότων έναντι της γλώσσας, η έλλειψη χιουμοριστικής διάθεσης, ή, όπως ίσως συμβαίνει με τον Γλυκά, η επίδραση της αυστηρότητας του μοναχισμού στον γράφοντα.

Ειτιλογικώς θα ήθελα να συζητήσω μια αρχαία αλλά χαρακτηριστική κατηγορία νοηματικών λογοπαϊγνίων που κυριαρχούν τον δωδέκατο αιώνα, τα λογοπαίγνια με βάση τα κύρια ονόματα. Οι Βυζαντινοί συγγραφείς συχνά αρέσκονταν στη δημιουργία φραστικών χαριτολογημάτων δραττόμενοι της ευκαιρίας από τα κύρια ονόματα προσώπων, μια συνήθεια η οποία προφανώς δεν έχασε ποτέ τη δημοτικότητά της και ανθεί ακόμη και σήμερα στον λογοτεχνικό κόσμο²². Τα χαριτολογήματα αυτά λειτουργούσαν είτε ως έπαινοι, είτε ως μειωτικά σχόλια πάντοτε σε σχέση με ένα συγκεκριμένο πρόσωπο. Πολύ χρήσιμο στην κατανόηση κυτού του φαινομένου είναι το επαγγελματικό και εμπιστευτικό μυστικό το οποίο μας αποκαλύπτει ο Τζέτζης στις Χιλιάδες του. Μιλώντας εκεί για το βυζαντινό όνομα Σερβλίας, ο Τζέτζης σημειώνει πως το τελευταίο μπορεί να παραχθεί είτε από το ρωμαϊκό επίθετο Servilius, οπότε συνιστά ευμενή ετυμολόγησι, είτε, στην περίπτωση που κάποιος θέλει να γράψει φόγο, από το «Σέρβος Ηλίας», που σημαίνει εν προκειμένω πως ο Σερβλίας δεν είναι παρά ένας Σέρβος ο οποίος ακούει στο όνομα Ηλίας! Αυτή η ηθελημένη παρετυμολογία είναι απλώς μια απόδειξη του τί είναι δυνατόν να επιτύχει η δεινότητα του ρήτορα. Εξηγεί ο Τζέτζης²³:

*Τούτο γάρ ρήτορος ἀνδρὸς καὶ ἀμφιτερογλώσσου,
καὶ πράγμασι καὶ κλήσει καὶ τοῖς λοιποῖς ὁμοίως
πρὸς ἔπαινον καὶ φόγον δὲ κεχρησθαι συμφερόντως.*

Γράφοντας σε παρόμοιο πνεύμα ο Μιχαήλ Ιταλικός παραδέχεται κι αυτός πως οι *ῥήτορες ἐξογκοῦσι ... καὶ συστέλλουσι τοῖς τοιούτοις τὰ πράγματα τεχνιτεύμασι*²⁴. Με άλλα λόγια εναπόκειται στη διάθεση του ρήτορα να κολακέψει κάποιο πρόσωπο ή να το γελοιοποιήσει. Η πρώτη τακτική είναι η ευκολότερη και η συνηθέστερη. Η δεύτερη είναι δυσκολότερη και απαντά μόνο σε λίγους χιουμορίστες συγγραφείς. Απ' ό,τι γνωρίζω οι περισσότεροι λόγιοι του 12ου αιώνα, ο Ιταλικός, ο Βασιλάκης, ο Τορνίκης (πλην ελαχίστων εξαιρέσεων)²⁵,

22. Ενδεικτικός είναι σχετικά ο τίτλος του γνωστού πρόσφατου bestseller του Jostein Gaarder με τίτλο *Sophie's World*, Λονδίνο 1995. Το κύριο όνομα της ηρωίδας έξυπνα υποβάλλει τον αναγνώστη στον κόσμο της φιλοσοφίας.

23. Pzetztes, *Chiliades*, έκδ. P. A. Leone, βιβλ. 7, στ. 299-301.

24. Italicus, *Lettres et Discours*, σ. 63.

25. Βλ. Tornices, *Lettres et Discours*, σ. 209 (19-20), κατά τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνευγενεστάτου Παντευέου.

κτλ. προτιμούν τα λογοπαίγνια που επαινούν. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα που απαντά σε επιστολή του Βασιλάκη προς τον Ορφανοτρόφο Αλέξιο Αριστηνό τον οποίο εξαίρει ως *ἄριστον*, όπως εξάλλου καταμαρτυρεί και το όνομά του. Άνθρωποι όπως ο Αλέξιος, συμπληρώνει ο επιστολογράφος, δεν φέρουν την κλήση τους ματαίως, αλλά τη δικαιώνουν²⁶. Μάλιστα με μια αναφορά στη θεωρία του πλατωνικού Κρατύλου που υποστηρίζει πως τα ονόματα δεν δόθηκαν αυθαίρετα στα όντα αλλά στο καθένα αντιπροσωπευτικά, ο Βασιλάκης φτάνει στο σημείο να αντιστρέψει τον συλλογισμό και να προτείνει πως οι Αριστηνοί είναι εκείνοι οι οποίοι έδωσαν περιεχόμενο στην έννοια της αρετής!

Διαφορετικά έχουμε περιπτώσεις όπου ο ρήτορας σαρκάζει το θύμα του. Αριστοτέχνης αυτού του είδους των λογοπαϊγνίων είναι αδιαμφισβήτητα ο Τζέτζης. Κλασικό είναι το παράδειγμα που απαντά στην υπ. αριθμ. 106 επιστολή του, όπου στρέφεται εμπαιθώς εναντίον κάποιου διακόνου ονόματι Μανιάκη, τον οποίο αποκαλεί *τρισαλιτήριοι και ἔξαριστότατον κάθαγμα*. Ο άνθρωπος αυτός, εξανίσταται ο Τζέτζης, πρέπει να αλλάξει όνομα και αντί του Μανιάκης να τονίσει τη λήγουσα και να αποκαλείται στο εξής Μανιακής. Το λογοπαίγνιο προφανώς λειτουργεί με βάση τον συνδυασμό των λέξεων *μανία* και *ἄκος*, σύμφωνα με τον οποίο το όνομα Μανιακής δηλώνει τον αποθεραπευθέντα μανιακό. *ἀκεσθήτω τῆς μανίας ὁ μανιάκης καὶ γενέσθω μανιακῆς ἀντὶ τοῦ βαρυτόνου ὀξύτονου, ἀντὶ τοῦ ψευδωνύμου φερώνυμος*²⁷. Ο Μανιάκης ας γίνει Μανιακής, μήπως το νέο του όνομα επιφέρει και τη θεραπεία του από τη μανία από την οποία πάσχει, φαίνεται να υπονοεί ο Τζέτζης. Τα κείμενα του συγγραφέα αυτού βρῖθουν με παρόμοια λογοπαίγνια, θα ήταν όμως παράλειψη αν δεν ανέφερα στο σημείο αυτό και την περίπτωση του χρονογράφου Ζωναρά ο οποίος διέπρεψε στον συγκεκριμένο τομέα της ρητορικής όσο κανείς άλλος σύγχρονός του ιστορικός. Τα παραδείγματα αφθονούν κι εδώ και είναι διάσπαρτα στο κείμενο της *Επιτομής*: ο Ζωναράς δεν χάνει ευκαιρία να ειρωνευτεί πρόσωπα όπως ο βασιλιάς Πτολεμαίος ο Λάγος, ο Σωτήρ, ο οποίος απεδείχθη τελικώς το ακριβώς αντίθετο της επίκλησής του, ο πάπας *Ευδόξιος* ο οποίος σατιρίζεται ως *κακόδοξος*, ο αιρετικός *Ευτυχής* ο οποίος ... *προτέθηκε δυστυχώς*, ο στρατηγός του Ρωμανού Δ' *Φιλάρετος* του οποίου ο βίος δεν ήταν αγαθός αλλά *ἀντίρροπος* *πάνυ πρὸς τὴν κλῆσιν αὐτοῦ* κτλ.²⁸.

Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο φιλόλογος είναι πως η χρήση της μεταφορικής γλώσσας και των λογοπαϊγνίων από τους Βυζαντινούς ρήτορες ξεπηρετούσε κάτι πολύ περισσότερο από τον καλλωπισμό του λόγου και τον διαν-

26. Βλ. Basilaces, *Orationes et Epistolae*, σ. 14 (25-31).

27. Βλ. Tzetztes, *Epistolae*, σ. 155 (12-14).

28. Βλ. Zonaras, *Epitome*, βιβλ. 13, 15, σ. 74 (8); 25, σ. 117 (7); βιβλ. 18, 12, σ. 693 (1-4). Βλ. σχετικά την εισαγωγή μου (για το χιούμορ στον Ζωναρά) της μετάφρασης της *Επιτομής*, τ. 1, Αθήνα 1995, σσ. 40-41.

θισμό του με φραστικά καρυκείμενα. Τα νοηματικά ιδίως λογοπαίγνια ήταν, και παραμένουν, η έκφραση ενός ξεχωριστού κόσμου με τον οποίο επικοινωνεί κάποιος δια της υποβολής και της αναλογικής σκέψης. Καθώς οι λέξεις δεν έχουν μόνο την κυριολεκτική τους σημασία αλλά υπαινίσσονται κι άλλες, σε μια εκφραστική γλώσσα όπου ο συγγραφέας αγωνίζεται να εντυπωσιάσει το κοινό του, οι συνεκδοχές αφθονούν με αποτέλεσμα ο λόγος να «προεκτείνεται» με τη βοήθεια του συνειρμού. Αυτό το μυστικό το κατείχε καλά η τέχνη της ρητορικής, συνεπώς τα λογοπαίγνια και τα ευφυολογήματα ταίριαζαν ιδιαίτερα για όσους επιζητούσαν τις τέρψεις της κομφοπέπειας στα κείμενά τους, είτε αυτοί ήταν ποιητές, είτε ρήτορες, είτε ιστορικοί. Είναι ωστόσο δυστύχημα το ότι η σύγχρονη έρευνα έχει ασχοληθεί τόσο λίγο με τον τομέα αυτό της βυζαντινής γραμματείας.

Θεσσαλονίκη

ΙΟΡΔΑΝΗΣ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ